

PAPER DETAILS

TITLE: BEHTSİZ SE'IDIYE ROMANI ÇERÇEVESİNDE SEIDIYE HANLIĞI'NA KISA BİR BAKIS

AUTHORS: Ebru KARAMAN

PAGES: 213-233

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2373234>

Atıf/ Citation

KARAMAN, E. (2022). "Behtsiz Se'idiye Romanı Çerçevesinde Seidiye Hanlığı'na Kısa Bir Bakış". *Gazi Türkiyat*, 31: 213-233.

Geliş / Submitted

13. 04. 2022

Kabul / Accepted

31. 10. 2022

DOI

10. 34189/gtd.31.014

BEHTSİZ SE'İDİYE ROMANI ÇERÇEVESİNDE SEİDİYE HANLIĞI'NA KISA BİR BAKIŞ

A Brief Overview of the Seidiye Khanate within the Context of the Novel Se'idiye the Unfortunate

Ebru KARAMAN*

Öz

Seid Han tarafından 1514 yılında başkenti Yarkent olmak üzere Seidiye Hanlığı kurulmuş ve bu hanlık yüz altmış dört yıl hüküm sürmüştür. Kurucusu olan Sultan Seid Han'ın adından dolayı Seidiye Hanlığı, başkentin Yarkent olması nedeniyle Yarkent Hanlığı şeklinde de adlandırılan bu hanlıkta sanatsal ve ilmi gelişmeler yaşanmıştır. Nakşibendi tarikatının temsilcisi olan Mahdum Azam'ın oğulları, tarikat lideri olmalarına rağmen şahsi çıkarları için devlet yönetimine karışmış hatta Çungarlarla iş birliği yaparak Seidiye Hanlığı'nın yıkılmasına neden olmuşlardır. Bu çalışmada; Ehet Turdi'nin yazmış olduğu Behtsiz Se'idiye adlı tarihî roman çerçevesinde Seidiye Hanlığı incelenecektir. Seidiye Hanlığı'nın kuruluşundan başlamak üzere Apak Hoca'nın tahtın sahibi olabilmek için her yolu denemesi, gerek Budistlerin dinî lideri olan Dalay Lama'dan gerek Çungarların lideri Galdan'dan hiç çekinmeden yardım istemesi, kendi vatanı olan Seidiye Hanlığı'nı sırf hükümdar olabilmek tutkusu yüzünden düşmanın işgaline açık hâle getirmesi ve nüfuzunu yalnızca kişisel hırsları için kullanması ele alınacaktır. Başka kaynaklara da başvurulmuş bu çalışmada; dönemin siyasi, sanatsal, musiki durumu da açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seidiye Hanlığı, Apak Hoca, Nakşibendi, Ehet Turdi, Yeni Uygur Türkçesi

Abstract

Seidiye Khanate was established by Seid Khan in 1514, with Yarkent as its capital, and this khanate ruled for one hundred and sixty-four years. Artistic and scientific developments took place in this khanate, which is also called Seidiye Khanate due to the name of its founder, Sultan Seid Khan, and Yarkent Khanate due to the capital being Yarkent. Sons of Mahdum Azam, who was the representative of the Naqshbandi sect, interfered in the affairs of the sect leaders in the state for their personal interests, even collaborating with the Dzungars, they caused the collapse of the Seidiye Khanate. In this study, Seidiye Khanate will be examined within the framework of the historical novel Se'idiye the Unfortunate written by Ehet Turdi. Starting from the establishment of Seidiye Khanate, Apak Hodja's trying everything to acquire

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE. ebru. karaman@hbv. edu. tr, ORCID: 0000-0003-2886-1665

the throne, requesting help without any hesitation from Dalai Lama, the religious leader of Buddhists and Galdan, the leader of Dzungars, making his own motherland Seidiye Khanate open for enemy occupation only for the request of being the ruler and using his fame only for his personal passion will be handled. In this study, which also references other sources, the political, artistic, and musical situation of the period will also be explained.

Keywords: Seidiye Khanate, Apak Hodja, Naqshbandi, Ehet Turdi, New Uyghur Turkish

GİRİŞ

1940 yılında Kaşgar'da dünyaya gelen Ehet Turdi'nin edebî hayatı, henüz öğrencilik yıllarında başlamıştır. Öğrenciyken yazdığı "Çin Dostluk", "Sinalmığan Yigit", "Dağda Qalğan Kız" gibi hikâyeleri; okul dergisinde yayımlanmıştır. Ehet Turdi'nin Gürüç (asıl ismi Soqidiki Kêçe) adlı hikâyesinin 1958 yılında "Tarım" dergisinde yayımlanmasıyla Ehet Turdi, okuyucuların dikkatini çekmiştir (Turdi 1980, Öztürk 2007: 5, Cuma 2016: 27, Kaşgarlı 2017: 122).

Ehet Turdi'nin edebî hayatını üç döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem; "Hayatnıñ Başlıñı", "Deştke Bahar Keldi", "Küreş Davam Qilidu", "Azad Zamanımdin Aylinay", "Bizniñ Evlad" gibi hikâyelerini yazdığı 1958-1964 yılları arasındır. İkinci dönem; "Merhaba Bağven", "Mehbus Kızı", "Gülhan", "Eşrep Bova" hikâyelerini yazdığı 1989-1974 yılları arasındaki on beş yıllık süreçtir. Ayrıca bu dönemde yazdığı "Gülhan", "Gılğaylık Kişi", "5000 Kilométir Yıraklıқта", "Eşrep Bova" hikâyeleri Çinceye tercüme edilerek edebiyat derslerinde okutulmuştur. 1989'dan günümüze kadar olan süreç ise Ehet Turdi'nin edebî hayatının üçüncü dönemi olarak kabul edilir (Cuma 2016).

Ehet Turdi'nin romanları: Untulğan Kişiler, Sersan Roh, Yırakta Qalğan Muhebbet, Ay Yamğuri, Hayat Şundaq, Qabahet, Kona Qoça ve Behtsiz Se'idiye'dir (Turdi 1999, Tanrıdağlı 1996: 198, Öztürk 2007: 6, Cuma 2016: 29, Kaşgarlı 2017: 123).

Bu çalışmada incelenen Behtsiz Se'idiye, tarihî bir romandır. Şıncan Halk Neşriyatı tarafından 2002 yılında yayımlanan roman, Seidiye Hanlığı'nı anlatmaktadır (Turdi 2002). Yer yer Hidayetname¹, Tezkire-i Hoca Hidayitulla'dan alıntılar yapılmış olması romanın sağlam temeller üzerine kurgulandığını göstermektedir (Turdi 2002: 61). İki ana başlık ve bu iki ana başlık altındaki onar bölümden oluşan roman, Apak Hoca'nın müritlerinden olan Derviş Hoca'nın terk ettiği topraklara yedi yıl sonra gelişle başlamaktadır. Yedi yıl boyunca Karakurum Dağları'nı yurt edinen Derviş Hoca'nın bu dönüşünün nedeni ise pek çok anlam yüklediği bir "rüya"dır çünkü 1669 yılında Seidiye hanı olan İsmail Han; 1671 yılında o dönemki adı Hidayitulla İşan olan Apak Hoca'yı ülkeden kovmuş, bunun

¹ Hidayet Tercimihali (Cinşin 2001: 492). Mirhalidin Katip Kazi Şah Küçek Yarkendi tarafından 1776-1777 yılları arasında Kaşgar'da yazılmıştır. Farsça olarak yazılan eser, Ahmet Ziyai tarafından 1987 yılında Uygurcaya tercüme edilmiştir (Turdi 2002: 61). Apak Hoca'nın müridi olan Yarkendi, eserini Apak Hoca'ya ithaf etmiştir (Çelik 2012: 78).

neticesinde de bazı müritleri Apak Hoca ile birlikte ülkeyi terk ederek farklı farklı yerlere gitmişlerdir. Apak Hoca'yı çok özleyen müridi, onu rüyasında görmesinin neticesinde yedi yıl sonra hocasına kavuşma ümidiyle yola çıkmıştır. Romanın ilk altı bölümü, 1678 yılında geçmiştir. Yedinci bölüm olan "Altun Teht Üstidiki Birdemlik Aççık Hiyal" da Seidiye Hanlığı'nın on ikinci hanı olan İsmail Han'ın tahta çıktığı 1669 yılı anlatılmıştır. Apak Hoca'nın Seidiye hanı İsmail Han'ın huzuruna gelerek kendi müritlerinin vergiden muaf olmasını istemesi ve İsmail Han'ın bu isteği kabul etmesi üzerine halkın bu vergilerden muaf olmak için Apak Hoca'nın müridi olması işlenmiştir. Romanın dokuzuncu bölümü olan "Bir Neççe Sehipilik Eslime" de tarihler daha da eskiyi göstermiş, zalimliği ile tanınan Yolvas Han'ın Seidiye hanı olduğu 1668 yılına dönülmüştür. Romanın ikinci ana başlığı altındaki "Nikah ve Seltenet" bölümünde Apak Hoca'nın, İsmail Han'ın yeğeni Bibi Möhterem Hanım ile yaptığı evlilik ve bu evlilik sayesinde kavuştuğu saygınlık anlatılırken "Sermazar Haşiri" bölümünde Apak Hoca'nın babası Muhammed Yüsüf'ün, babasının vasiyeti üzerine Semerkant'ı terk ederek Kumul'a yerleşmesi, Zileyha Bekim ile evlenmesi ve aradan çok zaman geçmeden 1626 yılında Hidayitulla İşan'ın (Apak Hoca) doğması anlatılmıştır. "Diyanet Tezkirisi" bölümünde Apak Hoca'nın Dalay Lama'dan yardım istemek amacıyla 1677 yılında Potala Sarayı'na gitmesi ve hiç çekinmeden Dalay Lama'ya secde etmesi anlatılmıştır. Romanın sonunda ise eserdeki tarihî kişiler hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

Ehet Turdi, tarihî roman yazmanın gereği olarak gerçeklikle bağına asla koparmamış yalnızca kişiler arasında geçen diyaloglar ve kişilerin gördüğü rüyalarda kurgu yoluna gitmiştir. Roman, gördüğü rüyanın tesiriyle pirine kavuşmak arzusuyla yola çıkan bir müritle başlamaktadır. Müridin gördüğü rüya; yazarın kurgusudur ancak romanda adı geçen kişiler, tarihî şahıslardır ve tam anlamıyla gerçeği yansıtır. Apak Hoca, İsmail Han, Galdan, Muhammet Yüsüf, Dalay Lama, İshak Veli tarihte yaşamış; iyi veya kötü anlamda iz bırakmış şahıslardır. Ehet Turdi, romandaki şahıslar konusunda olduğu gibi mekân konusunda da gerçeğe sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Mabori Dağı'nda bulunan Potala Sarayı, mezar yeri olan Mazari Şahan (Hezriti Apak Maziri, Ap'ak Eleyhi), Reşidiye Medresesi, Altunlukum Mezarlığı gibi bütün mekânlar gerçeği yansıtmaktadır. Ayrıca yazar, anlattığı mekânları âdeta resmetmektedir. Okuyucu satırları okurken canlı tasvirlerle karşılaşmaktadır.

İlahi bakış açısıyla yazdığı bu romanda Ehet Turdi; bazen olaylara tepkisiz kalamamış, ülkesine ihanet eden Apak Hoca'yı tarafsız şekilde anlatamamıştır. Ülkeden kovulmayı hazmedemeyen Apak Hoca'nın insanların dinî duygularını kullandığını, İsmail Han'ı tahtından etmek için intikam yemini ettiğini, asıl ismi Hidayitulla İşan'ın kovulduğu topraklara "Apak Hoca" adıyla dönmesini, etrafında toplanan müritlerin şirke girecek şekilde ona bağlanmasını ve en önemlisi Apak Hoca'nın kendi menfaati için Çungarlarla yaptığı iş birliğini anlattığı satırlarda objektifliğini koruyamamıştır.

İNCELEME

Kaşgar hanı Emîr Hudaydad, vefat ettikten sonra boş kalan tahta oğlu Emîr Seid Eli oturmuştur. Emîr Seid Eli, yirmi dört yıl hükümdarlık yaptıktan sonra vefat etmiş, tahtın yeni sahibi ise oğlu Sansız Mirza olmuştur. Mirza, kardeşi Muhammed Heyder Köregani'ye Yenisar'ı ve hem babasının hem dedesinin yıllarca hükümdarlık yaptığı Kaşgar'ı vermiş, Yarkent'i ise başkent ilan etmiştir (Hacı 1993: 40). Sansız Mirza'nın vefatıyla Ebubekir Mirza önce Hoten'i işgal etmiş, sonra Kaşgar'a hücum etmiş ve Kaşgar Hanlığı'nın hükümdarı olmuştur. Sırasıyla Oş, Özgen, Vahan, Bedehşan, Maralbeşi, Aksu, Üçturfan, Bay, Kuça'yı hâkimiyeti altına almıştır (Niyaz 1989: 194, Hacı 1993: 41-42, Cinşin 2001: 334, Türkeş Günay 2012: 446, Tekinoğlu 2017: 391). Bu dönemde Tiyanşan'ın kuzey ve güneyinde Ebubekir Mirza hâkimiyeti, Turfan hâkimiyeti, kuzeyde Çungariye² Hanlığı hüküm sürmektedir (Zişyav 1987: 723). Kaşgar'ın kırk sekiz yıllık hükümdarı Ebubekir Mirza'dan sonra hâkimiyet, Moğolistan³ hanı Yunus Han'ın torunu ve aynı zamanda Babür'ün yeğeni olan Seid Han'a geçmiştir (Niyaz 1989: 194, Hacı 1993: 114, Alpargu 2011: 153, Tekinoğlu 2017: 391).

Sultan Seid Han⁴ (Ehmet bin Seid), dedesinin (Yunus Han⁵) kovulduğu topraklara hükümdar olmuş böylece hükümdarlık tahtının yeni sahipleri, Tuğluk Timur Han'ın torunları olmuştur (Hacı 1993: 142, Tekinoğlu 2017: 391). Halkın da desteğini alan Seid Han⁶; Kaşgar, Yarkent, Hoten'i ele geçirerek 1514 yılında Seidiye Hanlığı'nı kurmuştur⁷ (Yüsüp vd. 1990: 307, Hëyit 1992: 317-319, Hacı 1993: 86, Yazıcı Ersoy 2007: 359, Tekinoğlu 2017: 391). Tarihçiler, bu hanlığı Sultan Seid Han'ın adından dolayı Seidiye Hanlığı, başkentinin Yarkent olması nedeniyle Yarkent / Yeken Hanlığı şeklinde adlandırmışlardır⁸. Seidiye Hanlığı yüz altmış

² Kalmukistan (Âtîf 1998: 133).

³ 1348'de Tuğluk Timur Han tarafından kurulan hanlık kastedilmiştir (Hacı 1993: 142).

⁴ Mucme Ottavarih, Zepername, Târih-i Reşîdî, Keşker Tarihi gibi eserlerde Seid Han'ın şeceresinin "...sultan se'idihan: bin muhemedhan, bin hizirhocihan, bin tuğluk temurhandin taki yafes, bin nuh eleyhissalamğice..." şeklinde geçtiği belirtilmektedir (Hacı 1993: 86). Seid Han'ın şeceresinin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırılması aslında dönem eserlerine bakıldığında sık görülen bir durumdur. Tavarih'te İsmail Han'ın soyu, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e dayandırılmış (Coras 1989: 10), Tarihi Emîniye'de "uluğ padişahlar ve türkler yafes evladidin..." (Sayrami 2000: 18) şeklinde geçmiş ve Yafes'in büyük oğlunun adının Türk olduğu belirtilmiştir. Hz. Nuh yaşanan tufandan dolayı insanların ikinci atası (ikinci âdem) olarak kabul görmüş ve bu nedenle dönemin eserlerinde şecere Hz. Nuh'a dayandırılmıştır (Coras 1989: 10, Sayrami 1988, Sayrami 2000: 18-19).

⁵ Vefat ettiğinde boş kalan tahta, oğlu Sultan Mahmut Han oturmuştur. Yunus Han'ın iki kızı (Mêhrinigar, Kutluk Nigar) ise Ebu Seid Han'ın iki oğlu (Sultan Ahmet Mirza, Ömer Şeyh Mirza) ile evlenmiş, Ebu Seid'in Moğollarla arasında akrabalık bağı kurulmuştur (Hacı 1993: 51).

⁶ Tahta oturma merasiminde -Moğol âdeti gereğince- Seid Han; saygın kişilerin dört köşesinde bulunduğu beyaz bir keçenin ortasında bulunan hanlık tahtına oturmuş, halk ise hanın tahta çıkışını kutlamıştır (Osman 1987: 132, Cinşin 2001: 340).

⁷ Seidiye Hanlığı'na tabi milletlerin çok büyük kısmını Uygurlar oluşturmakla birlikte bu milletin içinde Moğollar, Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Oyratlar, Sarı Uygurlar da bulunmaktadır (Cinşin 2001: 343).

⁸ Moğolistan / Moğol Kaşgar Hanlığı (Cinşin 2001: 341-342).

dört yıl hüküm sürmüştür (Zişyav 1987: 717, Turdi 2002: 3). Seidiye Hanlığı'nın sınırlarına bakıldığında Tiyanşan'ın güneyi (Yarkent merkez), Balkaş Gölü'nün güney kısmı, Issık Göl bölgesi, Fergana, Bedehşan ve Pamir Dağları'nın güney kısmındaki Vahan bölgesi, Keşmir ve Tibet'in bir kısmıdır (Zişyav 1987: 717-718, Osman 1987: 132, Hèyit 1992: 318, Hacı 1993: 86-87).

Seid Han⁹ hâkimiyetini güçlendirmek için Seid Muhemmed Mirza'yı emirkibir¹⁰ olarak tayin etmiştir. Kuça'dan başlamak üzere Kumul, Beşbalık, Gulca'ya kadar olan bölge Sultan Seid Han'ın ağabeyi Mansur Han'ın hâkimiyetindedir. Bu bölge, Uygur Turfan Hanlığı¹¹ olarak bilinmektedir (Hacı 1993: 115, Cinşin 2001: 329).

Seid Han hâkimiyetini güçlendirmek için büyük oğlu Abdureşit Han'ı Issık Göl bölgesine vali, Mirza Ali Tagay'ı ise vali yardımcısı olarak atamıştır (Zişyav 1987: 786, Yüsüp vd. 1990: 308, Hacı 1993: 124). 1523-1524'te Kalmaklar isyan çıkarmış, Yedisu'nun kuzeyini ele geçirmişlerdir. Seid Han bu isyanı bastırmak için askerî güçleri yanına alarak İrtiş Vadisi'ne doğru hareket etmiştir. Seidiye ordusu ilk olarak Özkent Kalesi'ni, sonra Fergana'nın en sağlam kalesi olarak bilinen Madokire Kalesi'ni almıştır (Hacı 1993: 126). Bu iki kaleyi aldıktan sonra Seidiye ordusu, Oş'a yönelmiş ancak Oş'ta bulunan Özbekler -Fergana ve Taşkent hükümdarı Süyünçilik Han'ın ölümü, Özbeklerin arasında kargaşaya neden olmuştur- ise kendi içlerinde birleşip yüz bin kişilik ordu ile Encan'a hücum etmiştir. Askerî olarak sayıca az olan Seid Han ordusuyla birlikte Kaşgar'a çekilmiştir (Zişyav 1987: 734, Yüsüp vd. 1990: 308, Hacı 1993: 127).

Mirza Heyder Köregani ve Seid Han'ın oğlu İskender komutasındaki Seidiye ordusuyla birlikte Tibet'i işgal etmiş ancak aynı dönemde Seid Han'ın sağlık sorunları baş göstermiştir (Zişyav 1987: 735, Niyaz 1989: 212, Hacı 1993: 135-141, Cinşin 2001: 360-366). 1533'te -recep ayının 16. günü- Seid Han vefat etmiş, o dönemlerde Çahar Beği¹² olarak bilinen yere defnedilmiştir (Osman 1987: 132, Yüsüp vd. 1990: 308, Hèyit 1992: 319).

Seid Han'ın vefatını öğrenen Mansur Han, Aksu'ya iki kere hücum etmiş ancak bu iki saldırıda da Seidiye ordusu tarafından püskürtülmüştür. Abdureşit Han, bölgeye oğlu Abdulatif Han'ı vali olarak görevlendirmiştir (Osman 1987: 133, Yüsüp vd. 1990: 310, Hacı 1993: 174, Cinşin 2001: 371).

Abdureşit Han'ın¹³ tahta oturduktan sonra gösterdiği askerî başarılarının yanı

⁹ Uygurca ve Farsçaya kusursuz şekilde hâkim olduğu ve özellikle Farsça şiir yazmayı sevdiği belirtilmiştir. Seid Han'ın mahlası Se'id'dir (Bartold 1975: 294, Osman 1987: 135-136).

¹⁰ Büyük komutan, askerî işlerden sorumlu kişi (Hacı 1993: 114, Turdi 2002: 55).

¹¹ Uyguristan (Kafesoğlu 2001: 608, Gömeç 2015: 181).

¹² Sonraki dönemlerde Altunlukum / Altunluk Maziri olarak adlandırılmıştır. Hanlık Mezarlığı olarak da bilinmektedir (Niyaz 1989: 212-240, Turdi 2002: 318).

¹³ Mahmud Şirazi'den Arap, Fars ve Uygur dillerini öğrenmiş; bu dillerde şiirler yazmıştır (Niyaz 1989: 213, Hacı 1993: 163). Reşidi mahlasını kullanan Abdureşit Han'ın Divanı Reşidi ve Abdureşidhan Çezelliridin

sıra bu dönemde yaşanan ilmi gelişmeler önemlidir. Abdureşit Han; Yarkent'te üç yüz altmış odalı Reşidiye Medresesi, Came Medrese ve Yeşil Medrese, Kaşgar'da Hanlık Medresesi, Sakiye Medresesi gibi Hoten ve Aksu da dâhil olmak üzere pek çok medrese inşa ettirmiştir (Niyaz 1989: 214, Hacı 1993: 167). Bu dönemin en önemli ismi hiç şüphesiz hem tarihçi hem devlet adamı olan Mirza Heyder Köregani'dir. Mirza Heyder Köregani¹⁴, Târîh-i Reşîdî¹⁵ adlı eserini Farsça olarak ve iki cilt¹⁶ hâlinde kaleme almıştır. Musiki konusunda da çok önemli bir adım Abdureşit Han döneminde atılmıştır. Sayrami tarafından musiki ilminin ikinci Fisagurs'u¹⁷ (Pisagor) olarak tanımlanan ve İşret Engiz¹⁸ makamını icat ettiği belirtilen (Zişyav 1987: 737, Sayrami 2000: 31) Abdureşit Han'ın önderliğinde

Tallanma adlı eserleri vardır ama günümüze ulaşamamıştır. Ancak Tavarîh'te Abdureşit Han'ın Farsça ve Çağatayca yazdığı şiirlerden bazı bölümleri bulmak mümkündür. Abdureşit Han'ın günümüze ulaşamayan "*Meşukname*", "*Silatinname*" adlarında iki destanı olduğu da bildirilmektedir (Osman 1987: 137-138, Cinşin 2001: 474). Atuşlu Reşithan'ın verdiği bilgiye göre Uygur harfli Kutadğu Bilig'in Arap harflerine transkripsiyonunu yaptırmıştır (Osman 1987: 138).

¹⁴ Turdi, Köregani'nin mahlasının Ayazşikeste olduğunu ve Cahanne adlı destanının bulunduğunu belirtmiştir (Turdi 2002: 469). Hacı'da da aynı bilgiler mevcuttur (Hacı 1993: 42-43, 168). Ancak Geyretcan Osman, müstakil olarak Ayazşikeste adlı bir şairden bahsetmiş, bu şairin Cahanne adındaki destanından söz etmiştir (Osman 1987: 144-145). Cinşin de Ayaz isimli ve Şikeste mahlaslı bir şairden bahsetmektedir. Bu şairin, Dünya Hatiriliri adlı destanının bulunduğunu ve bu destanın uzun yıllar aranıp ancak 1982'de bulunabildiğini belirtmiştir. 1533'te tamamlanan ve 1991'de Çinceye çevrilen eseri, Seidiye Hanlığı döneminin en önemli eserleri arasında değerlendirmiştir (Cinşin 2001: 477).

¹⁵ Köregani, Hindistan'a gittikten sonra Keşmir'de hükümdarlık yapmış hatta Târîh-i Reşîdî'yi Keşmir'de yazmış ve adından da anlaşılabileceği üzere bu kitabı Abdureşit Han'a takdim etmiştir (Osman 1987: 143, Hâyet 1992: 328, Hacı 1993: 43-168, Cinşin 2001: 368, Turdi 2009: 469, Yüsüp vd. 1990: 311).

¹⁶ Birinci ciltteki bilgileri, bazı rivayetler ve Şerefidin Eli Yazdı'nın Zefername adlı kitabından alınan bilgilerle oluşturmuştur. Tuğluk Timur Han'dan başlamak üzere Abdureşit Han'a kadar olan süreç anlatılmıştır. İkinci cilt ise Köregani'nin kendi tecrübelerini barındırmaktadır (Zişyav 1987: 790, Yüsüp vd. 1990: 333, Hacı 1993: 168). Ottura Asiya Moğul / Moğulliri Tarihi (Orta Asya Moğol Tarihi) şeklinde de adlandırılmıştır (Hâyet 1992: 327). Eserin değeri daha 1588-1594 yıllarında yazılmış olan Yette İklim kitabında müellif Emin Ehmed Raci tarafından belirtilmiştir (Çelik 2012: 72). Raci, Abdureşit Han'ın ismini taşıyan Târîh-i Reşîdî adlı kitabın dünyada eşi menendi bulunmayacak kadar değerli bir kitap olduğuna, ona eş değer bir kitabın çok zor bulunacağına değinmiştir (Cinşin 2001: 488).

¹⁷ Mocizi, Fisagurs'u "*musiki ilminin ikinci piri fisagursdurkim...*" olarak ele almıştır (Mocizi 1987: 26). Fisagurs'un Surri şehrinde olduğu, seyahat etmeyi çok sevdiği, Perengistan'a gidip nasihat ve özlü sözler eşliğinde kendi icat ettiği setar'ı / satar (Uygurlara ait bir müzik aleti) çaldığı bilgilerini vermiştir. Perengistan halkından olan kırk bin öğrenciyi on yıl içinde mükemmel derecede musiki ilmini öğrettiği, Perengistan'dan Hindistan'a gidip astronomi sonra ise Mısır'a gidip kehanet ilmini öğrendiğini belirtmiştir (Mocizi 1982: 26-28). Baytur ve Tomur ise Mocizi'nin bahsettiği Surri şehrinin Beyrut'un güneyinde bulunan tarihi bir şehir olduğunu ve 1202'de çok şiddetli deprem neticesinde bu şehrin yerle yeksan olduğunu belirtmiş, Fisagurs'un aslında Yunanistan'ın Sëssam / Sisam şehrinde doğduğunu söylemişlerdir. Ayrıca Mocizi, Perengistan şehri için "*entakiye şehriki; hazırki ferenstandur.*" (Mocizi 1982: 27) şeklinde bahsetmiş ancak Baytur ve Tomur kitabın İzahlar bölümünde Perengistan adının (ferenstan < évruppen) Arapça tercümesi "*Éfrenç*" kelimesinden zamanla oluştuğunu, Entakiye isminin ise Antakya şehrinin eski adı olduğunu izah etmişlerdir (Mocizi 1982: 77).

¹⁸ Mocizi, İşret Engiz makamının Amannisahan tarafından icat edildiğini beyan etmiştir (Mocizi 1982: 42, Osman 1987: 140). Zişyav da bunu dipnot olarak belirtmiştir (Zişyav 1987: 737).

Mevlana Yüsüp Kidirhan¹⁹, Haniş Amannisahan / Melike-i Amannsa Hënim²⁰ (Mocizi 1982: 40) ve halkın içinde musikiyle ilgilenen sanat insanları birleşerek Uygur makamlarını düzenlemişlerdir (Zişyav 1987: 788, Cinşin 2001: 478). Bütün bu yaşanan gelişmelerin neticesinde bu dönemde Kaşgar ve Yarkent, İkinci Buhara şeklinde adlandırılmıştır (Niyaz 1989: 217).

Abdukirim Han²¹, Abdureşit Han'ın vefatı²² dolayısıyla tahta oturmuştur. Abdukirim Han, döneminde kardeşlerini hükümdar olarak tayin etmiştir. Kaşgar'a İbrahim Sultan'ı (Sopi Sultan), Yenisar'a Muhammed Han'ı, Hoten'e Ebu Seid Han'ı, Aksu ve Üçturfan'a Muhammed Baki Sultan'ı hâkim kılmıştır. Aslında Hoten'in naibi Kureyş'tir ancak Turfan'da isyan çıkardığı için Hindistan'a sürgün edilmiş, yerine Ebu Seid Han atanmıştır. Bu dönemde Turfan ve Kumul, Seidiye Hanlığı'nın sınırlarına dâhil edilmiştir (Niyaz 1989: 219, Yüsüp vd. 1990: 311, Hacı 1993: 177, Cinşin 2001: 379). Abdukirim Han (Adil Padişah)²³ (Turdi 2002: 174) döneminde eğitime yapılan yatırımlar karşılığını vermiş; çok sayıda âlim, şair, müfessir yetiştirmiştir. Muhammed Niyaz Yekendi, Molla Alim Yekendi, Molla Sayim Yekendi bu dönemdeki önemli şahsiyetlerden yalnızca birkaçıdır (Hacı 1993: 178).

XIV. yüzyılda Buhara merkez olmak üzere Nakşibendi²⁴ tarikatı kurulmuştur. Bu tarikatın kurucusu Muhammed binni Bahaddin Buhara'dır. Nakşibendi tarikatının atası olarak görülen Mahdum-ı Azam'ın²⁵ büyük oğlu İshan Kalan,

¹⁹ Şiir ve obzorlarından oluşan dokuz ciltlik eseri mevcuttur: "1. Riğbetul Roh. 2. Tallanğan Vezirler. 3. Şehnamesviliri. 4. Sipayilik ve Pişip Yétilgüçiler. 5. Mahtas, Urğu, Hëssiyat Köñüldikidek Boluş. 6. Az Uçraydigan Bir Kuplet Gezel. 7. Yomur ve Ravan Bolğan Mu'emmma. 8. Teb'iy İpadilengen Bir Kısım Gezeller. 9. İlham ve Mas Keliş." (Cinşin 2001: 475-476). Kidirhan'ın en ünlü eseri, Divani Kidiri'dir (Osman 1987: 139, Hacı 1993: 168-234, Cinşin 2001: 476). Abdureşit Han'ın bir an olsun yanından ayırmadığı Kidirhan, Visal makamını icat etmiştir (Mocizi 1982: 34, Zişyav 1987: 782). Ayrıca obzor: (R.) Bir vaka hakkındaki değerli bilgileri beyan eden bir eser türü (Yakub vd. 1995: 596).

²⁰ Nefise-Amannisahan'ın mahlasıdır. Sultan Abdureşit'in hanımıdır. Divan Nefise, Ehlaq Cemile / Güzel Ehlaq, Şurulkulup / Şoruhulkulup / Kelibler Söhibiti adlı eserleri bulunmaktadır (Mocizi 1982: 42, Zişyav 1987: 783, Hacı 1993: 168-234, Cinşin 2001: 474).

²¹ Abdureşit Han'ın ikinci oğlu (Hacı 1993: 177). Seid Han'ın ikinci oğlu (Hëyit 1992: 319).

²² 1570'te Hoten'in Came köyünde vefat etmiş, babasının bulunduğu Yarkent Altunlukum Mezarlığı'na defnedilmiştir (Niyaz 1989: 216, Hacı 1993: 176-177).

²³ Tavarih'te; Abdukirim Han'ın adil padişah olduğu, haftanın iki günü kadı ve müftülerle bir araya geldiği, halkın şikâyetlerini dinleyip sorunlarını çözdüğü yazılmaktadır. Yazarı bilinmeyen Kaşgar Tarihi adlı kitapta da benzer beyanlar bulunmaktadır (Yüsüp vd. 1990: 311, Cinşin 2001: 431).

²⁴ Hupiyе sülukü (yol). Arabistan'da yaşayan Ebu'l-Haşim tarafından oluşturulan bu tarikat; Yemen, Mısır, Mekke, Medine, Irak, İran'a yayılmıştır. Seidiye Hanlığı döneminde Kaşgar, Yarkent, Hoten'de çok yayılan bu tarikatın han, şair, tarihçi, edip gibi kültür düzeyi yüksek, entelektüel müritleri olmuştur. Bu tarikatta gizlilik esas olduğu için tarikat, hupiyе adını almıştır. Müritler, تنها yerlerde toplanıp, ağlayarak Allah'ı zikretmişlerdir. Hupiyе tarikatını Hazreti Nakşibendi geliştirdiği için müritler bu tarikata Nakşibendi tarikatı demişlerdir (Hacı 1993: 244-245). Ayetlerin okunuşu esnasında ellerini göğsünün üstüne koyup kalpleri temizlemenin gerekliliğini vurgulamak için insanlarca Nekşibendiye (ressam) şeklinde adlandırıldığı görüşü de bulunmaktadır (Cinşin 2001: 394).

²⁵ Asıl ismi Mevlane Ehmet Kasani'dir (1461-1542). Cinşin, Kâşgarî'den aldığı bölümde, Mahdum Azam'ın Kaşgar'da Satuk Buğrahan'ın evladı olan bir Uygur hatun (Bibiçe Keşkeri) ile evlenip bu evlilikten yedi oğlunun doğduğu ve bu oğullardan birinin İshak Veli olduğunu belirtmiştir (Cinşin 2001: 396).

İşkiye²⁶ (İşkiye / İسانیye / İşaniye) (Cinşin 2001: 401-458) tarikatını; küçük oğlu Hoca İshak Veli ise İshakiye²⁷ tarikatını kurmuş ve bu nedenle oğulları arasında bitmek bilmeyen mezhep kavgaları çıkmıştır (Hacı 1993: 259, Tekinoğlu 2017: 391, Kumru 2017: 1249). Abdulkirim Han döneminde İshak Veli Semerkant'tan Kaşgar'a gelmiştir (Zişyav 1987: 740, Hëyit 1992: 321, Hacı 1993: 178). Abdulkirim Han; her ne kadar toplanan zekâtları, vergileri eğitim için harcamayı şiar edinse de İshak Veli'nin rüzgârına kapılmış, onun insanların nazarında yücelmesine müsaade etmiştir. İnsanlar ona yalnızca inanmakla kalmamış, duydukları bu derin inancı göstermek adına kendilerine ait toprakları Hoca İshak'a vefat²⁸ olarak vermişlerdir. Hocalar, Sünni mezhebe mensup olanları kâfirlik ile suçlamış, Abdulkirim Han ise bütün bu olanların ülkenin bekasını zedeleyeceğini fark ederek Hoca İshak'ın hanlıktan gitmesi yönünde ferman çıkarmıştır. Bu ferman neticesinde Hoca İshak; Kuça, Hoten, Aksu, Kaşgar'da on iki yıl durduktan bir müddet sonra Semerkant'a dönmüştür. Muhammed Han'ın Aksu naibi olduğu dönemde bölgeye gelmiş, Muhammed Han ise İshak Hoca'nın müridi olmuş ve ona sonsuz itikat duymuştur (Hacı 1993: 179-181, Yüsüp vd. 1990: 314, Cinşin 2001: 398).

Abdulkirim Han vefat ettikten sonra²⁹ boş kalan tahta 1591-1592'de kardeşi³⁰ Muhammed Han oturmuştur. O dönemde Yarkent, Kaşgar, Hoten, Aksu, Karaşehir, Üçturfan, Turfan, Kumul'da Muhammed Han adına hutbe okutulmuş ve para bastırılmıştır (Yüsüp vd. 1990: 312, Hacı 1993: 181). Muhammed Han, Seidiye Hanlığı tahtına oturduktan sonra İshak Veli'ye olan sevgisi, inancı katbekat artmıştır. Aynı dönemlerde İshak Veli'nin oğlu Muhammed Yehya Semerkant'tan Yarkent'te gelmiş, böylelikle Karadağlı mezhebi gücünü artırmaya başlamıştır. İshak Veli'nin oğullarının çevresinde gittikçe çoğalan müritlerin arasında hanların ve sultanların da bulunması, halkın gözünde onların itibarlarını daha da artırmıştır (Yüsüp vd. 1990:

²⁶ Aktağlık-Akdağlı şeklinde de adlandırılır. Akdağlılar, Atuş'ta yaşamış ve yaşadıkları bölgenin kuzeyinde ak dağ bulunduğu için Aktağlıklar olarak adlandırılmışlardır. Ancak Aktağlık adının dağ ile ilgili olmadığı, İşkiye tarikatındaki müritlerin kafalarına taktıkları beyaz takke ile ilgili olduğu, tekiye-takke kelimesinin zamanla değişime uğrayarak tağ şekline geldiği ve aktekiyeli > aktağlık olduğu da belirtilmektedir (Kurban 1995: 3, Türkeş Günay 2012: 446). Hëyit; bu tarikatın önce İşkiyeciler sonra Aktağlıklar şeklinde adlandırıldığını, Çin Sülalesi kayıtlarında ise Aktekiylikler, Aktekiylik Hüyhuylar şeklinde geçtiğini belirtmiştir (Hëyit 1992: 322). Tıpkı takkelerinin rengi gibi bayrak ve bitkilere de renk adları eklenerek bu tarikatlar ifade edilmiştir. Aktağlıklar, Akşögetlikler vb. (Cinşin 2001: 401).

²⁷ Karatağlık-Karadağlı şeklinde de adlandırılır. Karadağlılar, Kagilik'te yaşamış ve yaşadıkları bölgenin batısında kara dağ bulunduğu için Karatağlıklar olarak adlandırılmışlardır. Ancak Karatağlık adının dağ ile ilgili olmadığı, İshakiye tarikatındaki müritlerin kafalarına taktıkları kara takke ile ilgili olduğu, tekiye-takke kelimesinin zamanla değişime uğrayarak tağ şekline geldiği ve karatekiyeli > karatağlık olduğu da belirtilmektedir (Kurban 1995: 3, Türkeş Günay 2012: 446). Hëyit; bu tarikatın önce İshakiyeciler sonra Karatağlıklar şeklinde adlandırıldığını, Çin Sülalesi kayıtlarında ise Karatekiylikler, Karatekiylik Hüyhuylar şeklinde geçtiğini belirtmiştir (Hëyit 1992: 322). Tıpkı takkelerinin rengi gibi bayrak ve bitkilere de renk adları eklenerek bu tarikatlar ifade edilmiştir. Karatugluklar, Karasögetlikler vb. (Cinşin 2001: 401).

²⁸ vefat: (A.) Mescit, medrese ve mezarlar için mülk sahibi tarafından tahsis edilen yer (yer, su, ev, mal vb.) (Yakub vd. 1998: 27).

²⁹ İshak Veli'nin emriyle Barçuk'ta (Maralbëşi) öldürülmüştür (Turdi 2002: 174).

³⁰ Abdulkirim Han'ın oğludur (Niyaz 1989: 219).

314). Bir yandan da 1620'de İshak Veli'nin kardeşinin oğlu Muhammed Yüsüf³¹ Maverâünnehir'den Kaşgar'a gelmiş, burada çevresini genişletmiştir. Muhammed Yüsüf'ün³² diğer üç kardeşi de Buhara, Belh ve Semerkant'ta Akdağlı mezhebini güçlendirmiştir. Bu iki mezhep arasındaki farklılıklar, mezhepsel farklılık olmaktan çıkıp askerî, siyasi farklılıklar hâline gelmiştir (Yüsüp vd. 1990: 312, Hëyit 1992: 321-322, Cinşin 2001: 400).

Muhammed Han 1609-1610'da vefat³³ ettikten sonra oğlu Şica'iddin Ehmet tahta oturmuş (Zişyav 1987: 742, Yüsüp vd. 1990: 312, Cinşin 2001: 385). Turfan ve Kaşgar'ın valisi Abdurehim Han, kendince ordu kurarak iki kez Aksu'ya hücum etmiş³⁴ ancak Seidiye ordusu ve Aksu halkı buna engel olmuştur. Bir yandan Abdurehim Han'ın Aksu saldırısı, diğer yandan Karaşehir'de görülen veba salgını halkı çok yormuş, bitkin hâle düşürmüştür³⁵ (Hacı 1993: 187). Bütün başkaldırıları bastıran Şica'iddin Ehmet, Barçuk'ta çıktığı av sırasında isyancılar tarafından öldürülmüştür (Hëyit 1992: 320, Cinşin 2001: 385). 1617'de Şica'iddin / Şaba'idin Ehmet'in oğlu Abdulatif³⁶ (Apak Han)³⁷ tahta oturmuş ancak 1626-1627'de vefat etmiştir³⁸. Boş kalan tahta Şica'iddin Ehmet'in diğer oğlu Ziya'idin³⁹ oturmuştur.

Kırk yıl Turfan, Karaşehir'e hükümdarlık yapan Abdurehim Han 1639-1640'ta vefat etmiştir. Ziya'iddin Han'ın vefat etmesiyle Seidiye Hanlığı tahtına Abdurehim Han'ın oğlu Abdullah Han⁴⁰ oturmuştur (Zişyav 1987: 746, Hacı 1993: 188, Yüsüp vd. 1990: 338, Cinşin 2001: 387).

Abdullah Han'ın tahta çıktığı ilk zamanlarda hanlığın gücü azalmış, sınırları daralmış, iki ayrı hâkimiyet hâline gelmiştir. Abdullah Han var gücüyle hanlıkta birliği sağlamak için çaba göstermiş, Turfan ve Karaşehir'i tekrar Seidiye Hanlığı'na tabi hâle getirmiştir (Hacı 1993: 188-189, Cinşin 2001: 415). Aksu ve Üçturfan

³¹ İshan Kalan'ın oğludur. İshan Kalan (Muhammed Emin Hoca), 1542'de ağabeyi İshak Veli tarafından Semerkant'ta öldürtülmüştür. Bu nedenle Muhammed Yüsüf, babasının vasiyetini yerine getirerek Semerkant'ı terk etmiştir (Turdi 2002: 366).

³² Hocilar Tercimihali Kiriş Söziğe Baha'da Muhammed Yüsüf'ten Atuşlu Molla Fazil olarak bahsedildiği, Muhammed Yüsüf'ün asıl isminin Hacı Muhammed Yüsüf Mazarı olduğu, Fazil şeklinde hatalı tercüme edildiğini belirtilmiştir (Cinşin 2001: 402).

³³ Altunlukum'a defnedilmiştir (Niyaz 1989: 219, Hacı 1993: 185).

³⁴ Şica'iddin Ehmet vefat ettikten sonra Abdurehim Han'ın üç kere Aksu'yu kuşattığı ifade edilmektedir (Zişyav 1987: 745).

³⁵ Tarihte bu dönem, "Mirza Munañniñ Kehetçiligi" şeklinde geçmektedir (Hacı 1993: 187).

³⁶ Tahta çıkmadan önce Abdureşit Han'ın torunu Kureyş Sultan tahta çıkmış ancak dokuz gün tahta oturabilmiştir (Cinşin 2001: 385).

³⁷ Çungarlar, Appak Han şeklinde adlandırmışlardır (Zişyav 1987: 742).

³⁸ Vefatının ardından Abdulatif Han için adil, kadir hükümrân şeklinde bahsedilmiş, pek çok methiyeyle mazhar olmuştur (Cinşin 2001: 385).

³⁹ Demir Sultan (Hacı 1993: 185). Niyaz, Abdulatif Han'dan sonra Abdullah Han'ın tahta çıktığını ifade etmiştir (Niyaz 1989: 221).

⁴⁰ Sultan Abdureşit Han'ın dokuzuncu oğlu Abdullah Han (Sayrami 2000: 32).

herhangi bir savaş olmadan Abdullah Han'a teslim olmuştur⁴¹. Abdullah Han, Çungarlar ile savaşarak onları ağır yenilgiye uğratmış, Pamir Dağları'ndaki Kırgızları ve İli Vadisi'ndeki Kazakları tekrar hanlığa tabi kılmıştır. Taşkent, Fergana hükümdarları da hanlığa tabi olduklarını bildirdikten sonra Seidiye Hanlığı, tıpkı Seid Han'ın dönemindeki sınırlarına kavuşmuştur (Zişyav 1987: 746-748, Niyaz 1989: 222, Hacı 1993: 189-191, Cinşin 2001: 390).

Abdullah Han döneminde önemli eserler kaleme alınmıştır. Tarihçi Mirza Fazıl Coras'ın oğlu Mirza Şah Mehmud Coras⁴², 1676-1677'de Farsça olarak Tarih⁴³ ve 1696'da Anisi al Talibin⁴⁴ (Bilim Heveskârları / İzdegüçiler Dostu) eserlerini yazmış ve bu iki eser günümüze ulaşmıştır (Yüsüp vd. 1990: 335, Hëyit 1992: 329, Çelik 2012: 77, Hacı 1993: 193).

Çungarların başkumandanı Batur Hunteyci⁴⁵ ve oğlu Zenggi⁴⁶ döneminde Çungarlar, Tiyanşan'ın çevresindeki Kazak ve Kırgızları kendilerine tabi hâle getirmiş ve siyasi merkezlerini Kabuksar yapmışlardır. 1659-1660'da Çungarlar İli'ye asker göndermişler, böylelikle savaş başlamıştır. Abdullah Han ve ordusu bu savaşta mağlup olmuş hem İli'yi kaybetmiş hem Turfan ve Kumul'u kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir (Niyaz 1989: 224, Hacı 1993: 193-194, Yüsüp vd. 1990: 319). Aynı dönemde Buhara hükümdarı ile Hive hükümdarı arasında savaş patlak vermiş, savaştan kaçan insanlar Kaşgar ve Yarkent'e sığındıklarında da Seidiye Hanlığı tarafından hoşgörüyle karşılanmışlardır (Niyaz 1989: 225, Hacı 1993: 194). Gelen kişilerin yalnızca savaştan kaçan masum insanlar değil, kendini

⁴¹ Tavarîh'ten yapılan alıntıda Abdullah Han'ın, Kılıç Han'ın yanına ordusuyla birlikte gitmeye yeltendiği ancak daha ulaşmadan Kılıç Han'ın zehir içerek kendini öldürdüğü ifade edilmiştir. Bu nedenle Aksu ve Üçturfan'ın alınması için hiçbir savaş yapılmasına gerek kalmadığını belirtilmiştir (Hacı 1993: 189).

⁴² Şeyh Mehmud binnî Mirza Fazîr (Cinşin 2001: 489).

⁴³ Tavarîh. Coras, kitabın baş kısmını Târîh-i Reşîdî'deki materyalleri -Cengizhan'dan Tuğluk Timur Han'a, Seid Han'a kadar Şincan'da meydana gelen tarihi olayları-, kalan kısımlarını ise görüp duyduğu olayları esas alarak yazmıştır. Kitap; Yarkent, Kaşgar, Aksu, Turfan ve Hoten'de 1428'den 1670'e kadar olan olayları konu edinmiştir. Oyratların hâkimiyetindeki İrk / Erk Bey'in emri ile yazılan kitap, İsmail Han'a sunulmuştur (Osman 1987: 146, Coras 1989: 11, Cinşin 2001: 489-490). Ashında bir adı olmayan kitap, bazı âlimlerce Târîh-i Reşîdî'nin bir taklidi olarak görüldüğü için Târîh-i Reşîdî Zeyli (Tarihi Reşîdî'nin Devamı) şeklinde adlandırılmış, bunun yanında Yılname diye anılmış ancak genel itibarıyla Se'idiye Hândanlığı Tarihi'ne Da'ir Matiriyallar ismi kabul görmüştür (Coras 1989: 2). Romanda da Se'idiye Hândanlığı Tarihi'ne Da'ir Matiriyallar adı kullanılmıştır (Turdi 2009: 486). Kurban Veli yazdığı ön sözde; Karadağlı hocaların müridi olduğu belirtilen Coras'ın Seidiye hanlarının tarihi, Coras kabilesi, Karadağlı hocaların tesiri gibi bilgilere yer verirken halkın faaliyetlerine değinmediğini belirtmiştir (Coras 1989: 2). Cinşin; Mirhalidin Katip Kazi Şah Küçük Yarkendi'nin Hidayet Tercimihali kitabından yaptığı alıntıyla -56. sayfa- Şah Mehmud bin Fazıl Coras'ın iki, üç tarih kitabının bulunduğunu ve kitapları Abdullah Han, İsmail Han, Abdureşit Han ve Muhammed Emin Han'a takdim ettiğini belirtmiştir (Cinşin 2001: 492-493).

⁴⁴ Farsça yazılan kitapta Aktakiyeliler ile Karatakiyeliler arasında geçen mücadele anlatılmış, evliyalar kıssası olarak değerlendirilmiştir (Yüsüp vd. 1990: 335, Hëyit 1992: 329). Coras; İshak Veli, Hoca Şadi, Hoca Paşa, Hoca Danyal gibi Karadağlı hocaların faaliyetlerini anlatmıştır (Cinşin 2001: 491).

⁴⁵ Budizm'i kabul etmiştir. Bu nedenle kendisine 1635'te Dalay Lama tarafından Êrdina Batur Hunteyci adı verilmiştir (Cinşin 2001: 407).

⁴⁶ Batur Hunteyci öldükten sonra hükümdar (1653-1671) olmuştur (Kurban 1995: 38).

peygamber evladı olarak tanımlayan kişilerin de içinde bulunduğu bir güruh olması, hanlığın ilerleyen yıllarda yaşayacağı zor günlerin esas nedenini oluşturmuştur. Ancak o dönemde hiç kimse, edilen bu ilticanın hanlığın birlik ve beraberliğini bozacak temel etken olduğunun farkına varamamıştır.

İşan Kalan, oğlu Hoca Yüsüf⁴⁷ ve onun oğlu Hidayitullah İşan⁴⁸; kendilerine hanların dahi mürit olması sebebiyle büyük şöhrete kavuşmuş, Abdullah Han tarafından halka keramet sahibi ve evliya olarak tanıtılmışlardır. Kaşgar ve Yarkent'te hocaların şöhretleri gittikçe güçlenmiş, etki alanları günden güne genişlemiş ancak hanlığın askerî ve iktisadi bütün gücü zayıflamıştır. Hanlığın askerî ve iktisadi alanlarda gücünün zayıflamasının nedenlerinden en önemlisi; hocaların yalnızca dinî alana değil askerî, siyasi her alana müdahale etmesi, her alanda söz sahibi olmasıdır (Hacı 1993: 195).

Yolvas Han henüz sekiz yaşındayken -1662- babası Abdullah Han tarafından Kaşgar'a vali olarak atanmış ancak Kaşgar halkına zulmetmiştir⁴⁹ (Niyaz 1989: 225-226, Turdi 2002: 227). Yolvas Han yalnızca halka zulmetmemiş, Apak Hoca⁵⁰ ve müritlerinin dolduruşlarıyla Abdullah Han'a düşman olmuştur. Bu düşmanlık nedeniyle Yolvas Han'ı valilik görevinden alma niyetiyle ordusunu Kaşgar'a gönderen Abdullah Han amacına ulaşamamış, ordusu ağır şekilde mağlup olmuştur. İkinci kez hanlığın ordusunu Kaşgar'a gönderen Abdullah Han'ın rakibi yalnızca Yolvas Han değil aynı zamanda İşkiye⁵¹ tarikatı olmuştur. İşkiye tarikatının Yolvas Han'ı destekleme nedeni ise İshakiye⁵² tarikatının desteklediği Abdullah Han'ı tahttan indirip kendi tarikatlarına güç kazandırmaktır (Niyaz 1989: 226, Yüsüp vd. 1990: 319, Héyit 1992: 322, Cinşin 2001: 393). Yolvas Han'ın ikinci

⁴⁷ Mazar Padişahim (Turdi 2002: 35). Muhammed Yüsüf'ün adı, tezkirelerde Hezriti Mazar Padişah şeklinde geçmektedir (Niyaz 1989: 243). Cinşin, Muhammed Yüsüf'ün Abdulatif Han tarafından Kaşgar'dan kovularak Kumul'a gittiğini belirtmektedir (Cinşin 2001: 402). Turdi, İşan Kalan'ın İshak Veli tarafından zehirlendiğini (1542) ve ölümlükten oğlu Muhammed Yüsüf'e Semerkant'ı terk etmesini vasiyet ettiğini söylemektedir (Turdi 2002: 367). Kumul'a gelen Muhammed Yüsüf; Kaşgarlı Mirseyid Celil ile yakın bağ kurmuş, Mirseyid'in kızı Zileyha Bekim ile evlenmiştir. Bu evlilikten 1625-1626'da Hidayitulla doğmuştur (Niyaz 1989: 243, Cinşin 2001: 402, Turdi 2002: 367).

⁴⁸ Apak Hoca'nın asıl adıdır (Türkeş Günay 2012: 446).

⁴⁹ Romanda Coras'tan yapılan alıntıyla Yolvas Han'ın zalimliği nedeniyle Kaşgar halkının yaşadığı mağduriyet anlatılmıştır (Turdi 2002: 486).

⁵⁰ afak: (F.) Âlem. Appak Hoca: Âlem hocası (Baytur 1992: 274, Kurban 1995: 3). Apak: (A.) Aydınlatıcı, müminleri aydınlatan (Turdi 2002: 11).

⁵¹ Dünya işlerinden elini çekmek, hiç evlenmemek, sessizce veya kısık sesle zikir çekmek, kutsal kişilerin mezarlarına tapınmak, bir yere bağlı olmayıp konargöçer şekilde hayat sürdürmek, ele geçen her şeyi dağıtmak, birikim yapmamak gibi şartları bulunmaktadır. Esrar çekip kendinden geçmeyi Allah'a edilen ibadet olarak saymaktadırlar. Hem Akdağlı hem Karadağlı şeyhlerine İşan denilmektedir. Bu tarikatlarda sırasıyla şeyh, helipe (şeyhin yardımcısı), sofu, hafız (Kur'an-ı Kerim okuyan kişi), büvi (kadın mürit) bulunmaktadır (Cinşin 2001: 459).

⁵² İbadet ederken müritler yan yana oturup halka şeklini almış ve bu şekilde Kur'an-ı Kerim okuyup yüksek sesle zikir çekmişlerdir. Sema oynayıp esrar çekmişlerdir. Gizliliğin esas olduğu Akdağlı tarikatının aksine Karadağlı tarikatında yüksek sesle zikir çekilmesi, bu iki tarikat arasındaki önemli bir farktır (Cinşin 2001: 459).

hücumu da hüsrarla sonuçlandıktan sonra Abdullah Han⁵³, tahtı küçük oğlu Abdumömin'e bırakıp -1667- Hindistan'a iltica etmiştir⁵⁴ (Niyaz 1989: 226, Kurban 1995: 27-28). Yolvas Han bu sefer de Abdumömin'i rahat bırakmamış ve onu mağlup ederek hanlık tahtına kendi oturmuştur. Abdullah Han'ın gidişinden sonra Muhammed Abdulla (Karadağlı hoca) Yarkent'ten Aksu'ya gitmiş, Oyratların⁵⁵ muhalif lideri Altun Teyci'ye elçi gönderip İsmail Han'ı han olarak ilan etmiştir. Kısacası, Altun Teyci İsmail Han'ı desteklerken Oyratların hükümdarı Zenggi Teyci (Singge / Singgi Hunteyci) (Turdi 2002: 95) Yolvas Han'ı desteklemiştir. Kaşgar'daki Yolvas Han, Altun Teyci'nin İsmail Han'ı desteklediğini duyunca Yarkent'e asker göndermiş ancak mağlup olmuştur. 1668'de Akdağlı hocalar Yolvas Han'ı han olarak ilan etmiştir. Ancak Yolvas Han'ın zulümlerinden bıkan halk, isyan⁵⁶ ederek Yolvas Han'ı tahttan indirmiştir (Niyaz 1989: 226, Kurban 1995: 28, Cinşin 2001: 407). Seidiye Hanlığı tahtına Abdullah Han'ın kardeşi İsmail Han oturmuştur.

Abdurehim Han'ın dördüncü oğlu, Seidiye Hanlığı'nın on ikinci hanı olan İsmail Han⁵⁷ (Karadağlı) 1669-1670'te tahta çıkmıştır. Yahya Hoca ile Gıyaseddin Beg'i Kaşgar'a gönderip Yolvas Han'ın oğullarını öldürtmüş, Akdağlıları güçsüzleştirmiştir. İsmail Han tahta çıktığında Fergana ve Taşkent kaybedilmiş, hanlığın sınırları daralmıştır. Çungariye ordusu İli Vadisi'ne hücum düzenlemiş, günden güne Seidiye Hanlığı için daha büyük tehlike hâline gelmiştir (Zişyav 1987: 750, Niyaz 1989: 226, Cinşin 2001: 409).

İsmail Han dönemine dair en önemli husus; Apak Hoca'nın Kaşgar ve Yarkent'te evliya olarak tanınması, müritlerinin ona sonsuz şekilde güvenmesidir. Apak Hoca önderliğindeki Akdağlılar ile Yahya Hoca önderliğindeki Karadağlılar arasındaki bitmek bilmeyen mezhep kavgaları hanlığı gitgide güçsüz hâle düşürmüştür. Ayrıca Apak Hoca'nın tarikattaki sofulardan vergi alınmamasını istemesi, İsmail Han'ın da bunun kabul etmesi üzerine halk vergilerden muaf olmak için tarikatların yolunu tutmuştur (Turdi 2002: 162). Apak Hoca ise

⁵³ Zişyav'ın Tarihi Hemidi'den Abdullah Han ile ilgili yaptığı alıntı ilgi çekicidir. "...zalim, cahil, gumanhor,.... kedim hanlardin kalğan işençlik begzadiler, heyrihahçılarga bekmü gumanda qarap, ularni yurttin çıkırıvetti. tolisini öltürdi..." (Zişyav 1987: 749). Yolvas Han'ın Apak Hoca ve müritlerinin sözlerinden etkilenecek Abdullah Han'a karşı düşmanca tavır sergilemesi ve tahta oturmak için her yolu mübah görerek karşısında âdeti bir düşman varmışçasına saldırması, Abdullah Han'ı şüpheli bir kişi hâline getirmiş, çevresinde kimseyi bırakmamıştır (Zişyav 1987: 749).

⁵⁴ Arabistan'a hac ibadetini gerçekleştirmek için gitmiştir (Yüsüp vd. 1990: 319). Herem'e (Mekke) gittikten sonra Hindistan'a geçip yaşamına Hindistan'da devam etmiştir (Zişyav 1987: 75, Cinşin 2001: 393).

⁵⁵ Kalmuklar, Kalmaklar, Elyut, Huyrat (Âtîf 1998: 133). XVII. yüzyılda Çungar / Çuras, Hoşut / Koşut, Durpat / Durbad, Torgat / Turgud gibi dört kabile birleşerek Batı Moğol Oyratları adını almıştır. Sınırlarına bakıldığında kuzeyde İrtiş Nehri, batıda Balkaş Gölü, güneyde Tanrı Dağı'nın kuzeyini içine almaktadır (Âtîf 1998: 133, Cinşin 2001: 406).

⁵⁶ Zenggi Teyci'nin askeri Erk / İrk Bey'in halkı ayaklandırması sonucunda bu isyan çıkmış ve Yolvas Han öldürülmüştür (Kurban 1995: 28, Cinşin 2001: 408).

⁵⁷ Emir İsmail (Âtîf 1998: 135).

nüfuzunu gitgide artırmış⁵⁸, dinî gücünün yanı sıra siyasi güce de sahip olmuştur. Apak Hoca'nın bu gücünü kötüye kullandığını fark eden İsmail Han, Apak Hoca'yı⁵⁹ 1671'de Kaşgar'dan kovmuştur⁶⁰ (Niyaz 1989: 229, Kurban 1995: 29, Âtuf 1998: 134, Cinşin 2001: 409, Turdi 2002: 21-413).

1677'de Apak Hoca, Keşmir'e Babürlülerin hükümdarı Şah Muhemmet Raca'nın yanına gitmiş ve ondan yardım istemiştir. Raca; Apak Hoca'ya Moğolistan'da (Şincan) kimsenin yardım edemeyeceğini, yalnızca Lhasa'ya gitmesini ve V. Dalay Lama'dan yardım dilemesini söylemiştir (Niyaz 1989: 230, Turdi 2002: 411). Apak Hoca Tibet'e⁶¹ gitmiş, âdeta bir Budist gibi ibadet etmiş, putların önünde diz çöküp Budist kıyafetleri giymiş, Dalay Lama ile görüşerek kendisini kovan İsmail Han'ı ona şikâyet etmiştir. Dalay Lama, Apak Hoca'nın sözlerini dinlerken otuz yıl önce - 1647- Abdullah Han döneminde Tangutların Seidiye Hanlığı'na karşı uğradığı ağır hezimet ve ödedikleri yüklü vergileri hatırladığı için Apak Hoca'ya yardım etmeyi kabul etmiştir (Turdi 2002: 432). Dalay Lama, Çungar kumandanı Galdan'a⁶² (Galdan Batur Kunteyci), Apak Hoca'ya yardım etmesi gerektiğini belirten bir mektup⁶³ yollamış, Galdan da bunu kabul etmiştir (Niyaz 1989: 232, Turdi 2002:

⁵⁸ Apak Hoca'nın müritleri âdeta şirk koşmuş, Apak Hoca'yı peygamber gibi görmüşlerdir. Ancak medreselerdeki gerçek âlimler; yapılan bu yanlışların farkına varmış, verdikleri vaazlarla halkı uyarmışlardır. Turdi, Hidayetname'den alınan bölüm aracılığıyla halkı maddi ve manevi anlamda sömürenlere, kendini pir olarak nitelendirenlere bu ayet vasıtasıyla sitem etmiştir: "*Kimki bu dünyada kor bolsa, ahiretimu kordur.*" (Yarkendi 1987: 25, Turdi 2002: 176). "*Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.*" (Yarkendi 1987: 25) (İsrâ suresi 72. ayet) (<https://kuran.diyaret.gov.tr>).

⁵⁹ İsmail Han tarafından kovulduktan yedi yıl sonra ülkesine döndüğünde Apak Hoca adını almıştır (Turdi 2002: 22). Apak Hoca; ülkeden kovulduğunda müritleriyle vedalaşmış, büyük bir haksızlığa uğradığını ve bunun başına gelen bir imtihan olduğunu iddia etmiştir. Turdi, altının ateşle imtihan edildiği gibi Allah'ın da kullarını zorlu sınavlarla imtihan ettiği doğrultusundaki hadisi alıntı yapmıştır: "*huda mō'iminlerni bala bilen tecrube kilidu, huddi silerniñ birinlar altunni ot bilen tecrube kilgandek.*" (Yarkendi 1987: 37, Turdi 2002: 178).

⁶⁰ Romanda Apak Hoca'nın müridi olmayan gerçek âlimlerin varlıklarından da bahsedilmiştir. İslam dininde bilgi ve ilmin ne kadar önemli olduğu, âlim olmanın sorumluluğunun ağırlığı, kıyamet gününde âlimlerin cahillerden daha çok hayıflanacağı gibi meselelere dair Hidayetname'den alınan bölümler yer almaktadır: "*cahil üçün bir vay, alim üçün yetmiş vay.*" (Yarkendi 1987: 10, Turdi 2002: 215). Ashında bu bölümler, halkın tam anlamıyla Apak Hoca'ya bağlanmadığını ve içlerinde hâlen Kur'an-ı Kerim doğrultusunda hareket edenlerin varlığını göstermektedir. Ancak Apak Hoca'nın müritleri; ilmin yalnızca Apak Hoca'nın sohbetlerinden kazanılabileceğine inanmışlar, çevrelerine de Apak Hoca'nın sohbetlerinin çok değerli olduğunu ve sohbe katılan bir cahilin dahi sohbetten âlim olarak çıkacağını söylemişlerdir (Turdi 2002: 221).

⁶¹ Romanda Mabori Dağı'nın (Kırmızı Dağ) üstüne inşa edilmiş olan ve Budistlerin kutsal mekânı olarak kabul edilen Potala Sarayı'na Apak Hoca'nın girişi ve duyduğu hayranlık anlatılmıştır. İki bine yakın oda, beş binden fazla tapınak, on binden fazla putu barındıran saray; Kızıl Saray ve Ak Saray olarak iki kısma ayrılmaktadır. Kızıl Saray'ın Dalay Lama'nın ibadet ettiği, Beyaz Saray'ın ise hükümet işlerinin görüldüğü kısım olduğu belirtilmiştir (Turdi 2002: 422).

⁶² Galdan Boşuktuhan. Boşuktuhan / Böşüktuhan yani Bişevketi namı, Dalay Lama tarafından verilmiştir (Turdi 2002: 438). Galdan Kuntaycı, Handan Bokuçu (Héyit 1992: 320, Âtuf 1998: 133, Cinşin 2001: 407).

⁶³ Galdan'a Yarkent ve Kaşgar'a on iki bin askerle hücum etmesini, Apak Hoca'yı o altın hanlık tahtına oturtmasını yazmıştır (Molla Yakub bin Ömez Rozi Keşkeri, Tezkire-i Hidayet, Cinşin 2001: 411).

436, Cinşin 2001: 410). Galdan, Dalay Lama'ya hürmet etmektedir. Bunun nedeni Galdan'ın geçmişte manci⁶⁴ olmasıdır.

Galdan⁶⁵, 1678'de on iki bin askerle Tanrı Dağları'nı geçip Seidiye Hanlığı'na saldırmıştır (Héyit 1992: 320, Kurban 1995: 59, Turdi 2002: 37). Apak Hoca'nın müritleri; Çungar askerleri ile iş birliği yapmış, onlarla aynı safta yer almışlardır. Çungar askerleri ve Apak Hoca; Aksu, Üçturfan, Kaşgar'ı basıp Yarkent'e girmiş, Seidiye Hanlığı'nı bozguna uğratmıştır. Tanrı Dağları'nın güneyi artık Çungar toprakları hâline gelmiştir (Turdi 2002: 437, Tekinoğlu 2017: 392). İsmail Han ve ailesi Çungar askerlerine esir düşerek İli'ye kaçırılmıştır (Zişyav 1987: 750, Héyit 1992: 320, Hacı 1993: 322, Turdi 2002: 159).

25 Eylül 1678'de Apak Hoca, yıllarca babadan oğula geçen hükümdarlık tacını giymiş⁶⁶ ve kendini han ilan etmiştir⁶⁷ ancak Apak Hoca'nın bu saltanatı uzun sürmemiştir⁶⁸ (Turdi 2002: 93). Seidiye Hanlığı'nın evladı Muhammed Emin Han⁶⁹, Apak Hoca'yı mağlup ederek 1679'da tahta çıkmıştır (Niyaz 1989: 238, Hacı 1993: 261, Turdi 2002: 271). Muhammed Emin Han, kız kardeşi Bibi Möhterem Hanım⁷⁰

⁶⁴ Moğol âdetine göre bir evde iki erkek çocuk varsa küçük olanı rahip olmaktadır. Bu nedenle Galdan, ergenlik çağındayken Tibet'e Dalay Lama'nın yanına gitmiş, orada on beş yıl kalmıştır. Buda dinine ait kutsal kitapları okumuş, lamalıği öğrenmiştir (Turdi 2002: 437). Ancak ağabeyi Singgi'nin 1671'de Seçinhan tarafından zehirlenip öldürülmesi üzerine Şincan'a dönmüş (Hacı 1993: 260, Cinşin 2001: 407, Gömeç 2015: 185), Çungarların lideri olarak (1671) merkezi Kabuksar'dan (Tarbagatay) Almalık'a (İli Vadisi) taşınmıştır (Turdi 2002: 485).

⁶⁵ Çungarların lideri olduktan sonra Dalay Lama, ona vermiş olduğu hotoktoluk (maşayık) dinî unvanını geri almıştır (Turdi 2002: 485).

⁶⁶ Romanda da Apak Hoca'nın müritlerinin; hanlığın altın tacını giyen Apak Hoca'yı yüce bir insan, peygamber evladı olarak gördüğü belirtilmiştir. Turdi, Hidayetname'den yaptığı alıntıyla müritlerin bu hadisi Apak Hoca'ya yorduğunu belirtmiştir. *"men bir koymni tonuymenki, ular huda yénida ménin dericemdidur. ular peygamber emes, şehidnu emes, lëkin peygamber bilen şehidlar ularniñ huda aldidiki dericilirini arzu kilişidu, ular dost tutkuçılardur."* (Yarkendi 1987: 73, Turdi 2002: 277). *"Allah'ın öyle kulları vardır ki peygamberler ve şehitler arasında yer almadıkları hâlde kıyamet günü peygamberler ve şehitler tarafından mevkilerinin takdir edileceği, birbirini seven, nurdan kürsüler üzerinde oturan yüzleri nurlu kimselerdir."* (Müsned V 229, Tirmizî Zühed 53, Şıfatü'l-cennet 25) (Uludağ 2013: 25-28).

⁶⁷ Çungarlar tarafından desteklenen Apak Hoca'nın hükümdarlığı hakkında kaynaklarda özellikle "korçaq" kelimesi kullanılmaktadır (Zişyav 1987: 795, Niyaz 1989: 238). Ayrıca korçaq: İnsan ve başka nesnelere benzetilerek yapılmış olan oyuncak türü, kukla (Yakub vd. 1994: 233).

⁶⁸ Kalmukların Apak Hoca'yı maşa olarak kullanıp yönetimi ele geçirdiği 1678 yılından başlamak üzere Birinci Çin istilasının başlangıcı olan 1755 yılları arasını anlatan en değerli eser (Tezkire-i HocaHidayitulla), Muhammed Sadık Kâşgarî tarafından 1768'de yazılmaya başlanmıştır. Eser; Tezkire-i Hocigan, Tezkire-i Azizan, Tezkire-i Cahan gibi adlarla da karşımıza çıkmaktadır (Osman 1987: 205-207, Muhlis ve Emet 1988: 1, Kurban 1995: 94, Kumru 2017: 1250).

⁶⁹ Muhammed İmil Han (Âtuf 1998: 136). Bahadır Han (Turdi 2002: 488). İsmail Han'ın küçük kardeşidir (Kurban 1995: 60).

⁷⁰ Mehliyah Hénim, Hénim Padişah Hénim, Han Paşa Hénim (Niyaz 1989: 244, Kurban 1995: 60, Turdi 2002: 488). Apak Hoca ile olan evliliğinden üç erkek, iki kız çocuğu olan Bibi Möhterem, zalimliğiyle nam salmıştır. Apak Hoca'nın vefatından sonra kendi oğlu Mehdi'nin tahta oturabilmesi için hâkimiyetin vârisi olan Yahya Hoca'yı öldürtmüş, kısa bir müddet de olsa hâkimiyeti kendi eline almıştır (Niyaz 1989: 238, Âtuf 1998: 138). Öldürttüğü kişiler yalnızca üvey oğluyla sınırlı kalmayıp bu kişilerin içine kendi öz kardeşi Paklandı Hanım'ı da dâhil etmiştir. Paklandı Hanım'ı gizlice öldürttüğü için Cellat Hanım diye de tanınmaktadır (Niyaz 1989:

ile Apak Hoca'nın evlenmesine onay vermiştir. Bibi Möhterem⁷¹ ile yaptığı bu evlilik sayesinde Apak Hoca, hem Muhammed Emin Han'ın ailesinin bir ferdi olmuş hem şanı artmıştır. Özellikle çarşamba günleri hanikalarda⁷² verilen vaazlarda ve İşkiye tarikatının müritleri buldukları her fırsatta Apak Hoca'nın nefesinin Hz. İsa'nın nefesi⁷³ gibi olduğunu söylemiş, insanüstü güçlere sahip olduğuna herkesi inandırmaya çalışmışlardır (Turdi 2002: 306).

Galdan⁷⁴ ile altmış bin kişilik ordusu ve Apak Hoca birlikte 1679-1680'de Seidiye Hanlığı'na saldırmış ancak Muhammed Emin Han, Çungar ordusunun Aksu'ya girmesine izin vermemiştir. Apak Hoca'nın müritleri ise Yarkent ve Kaşgar'da isyan çıkarmıştır. Bunu duyan Muhammed Emin Han, Aksu'dan Yarkent'e gitmiş ancak Galdan'ın⁷⁵ askerleri Aksu ve Kaşgar'ı işgal etmiştir. Başkent Yarkent'te ise sayıca çok ve ordunun kritik noktalarında olan Apak Hoca'nın müritleri, Muhammed Emin Han'a ihanet ederek Apak Hoca'nın⁷⁶ safına

250, Turdi 2002: 489). Zalimliği ile nam salan Bibi Möhterem'in binlerce insanı (Karadağlı) öldürttüğü belirtilmiştir (Niyaz 1989: 242). Yaptığı komploarla bilinen Bibi Möhterem'in ölümü de bir komplo ile gerçekleşmiş, zamanında olası bir tehlike olarak görüp öldürttüğü Yahya Hoca'nın kardeşleri tarafından öldürülmüştür (Turdi 2002: 489).

⁷¹ Melike Möhterem Hanım. Yasincan Sadık Çoğlan tarafından yazılmış olan Callat Hanım adındaki iki ciltlik tarihî roman 2003'te yayımlanmıştır (Çoğlan 2003: 928).

⁷² ħaniħa: (F.) 1. Derviş ve sofuların birlikte zikir çektikleri yer. 2. Çok fazla insanın cemaat olarak namaz kıldığı mescit (Yakub vd. 1991: 825).

⁷³ Hz. İsa'nın nefesi, "*dem-i İsi, nefes-i İsa*", ile ölüleri diriltip hastaları iyileştirdiği rivayet edilmiştir (Uzun 2000: 474, Koçin 2009: 79).

⁷⁴ Zenggi / Singgi'nin vefatı üzerine 1671'de Çungarların lideri olmuş, 1697'de Kumul'da elli üç yaşındayken vefat etmiştir. Romanda Zenggi'nin kardeşi Galdan Serin olarak geçmektedir. Turdi, Galdan Serin'in 1644'te doğduğunu, 1697'de Kumul Aktas'ta elli üç yaşındayken vefat ettiğini belirtmiştir (Turdi 2002: 485). Niyaz, Dalay Lama'nın o dönemde Çungar hükümdarı olan Batur Kunteyci'ye mektup gönderdiğini ve Galdan Seril'in (Kunteyci'nin oğlu) on iki bin askerle birlikte Seidiye Hanlığı'na karşı hücum ettiğini belirtmektedir (Niyaz 1989: 234). Ancak diğer kaynaklarda Zenggi'nin kardeşi Galdan'dır ve 1697'de Galdan vefat ettiğinde taht, oğlu Sevan Araptan'a kalmıştır. Sevan Araptan (Çapan Raptan) 1727'de vefat etmiş, boş kalan tahta oğlu Galdan Serin (Galdan Şirin / Haldan Şirin) oturmuştur. Galdan Serin ise 1745'te vefat etmiştir (Héyit 1992: 345, Âtıf 1998: 140). Sonuç olarak romanda Galdan Serin olarak bahsedilen kişi, diğer kaynaklar esas alındığında aslında Galdan'dır ve Galdan Serin ise Galdan'ın torunudur.

⁷⁵ Vefat ettiğinde 1697'de Sevan Araptan İli'de kendini Çungar hanı ilan etmiştir. Kendi döneminde Çungarların iktisadi gücünü artırmak için çiftçilik ve el sanatlarına önem vermiştir. Sevan Araptan 1727'de vefat etmiştir (Héyit 1992: 343).

⁷⁶ 1693 yılı recep ayında bir perşembe günü zehirlenerek öldürülmüştür. Turdi, bu bilgiyi Tezkire-i Hoca Hidayitulla'dan almış ve romanda belirtmiştir. Apak Hoca, Kaşgar Yagdu'da babasının mezarının ayak ucuna gömülmüştür (Niyaz 1989: 243-244, Turdi 2002: 481). Muhammed Yüsuf, 1667'de Yarkent'te Karadağlı Hoca Ebeydulla tarafından zehirlenerek öldürülmüştür (Turdi 2002: 373-479). Apak Hoca derhal babasının cenazesini alarak Kaşgar'a dönmüş, o dönem Kaşgar naibi olan oğlu Yahya Hoca'ya -Ebubekir Mirza'nın oğlu Obul Hadi Beg'in kızı Kemer Banu ile Apak Hoca'nın evladı (Niyaz 1989: 244, Turdi 2002: 282)- bir ricada bulunmuştur. Muhammed Yüsuf'ün kabrine kıyamete kadar yıkılmayacak, görkemli bir kubbe dikilmesini ve bu yerin adının Mazari Şahan olmasını talep ettiğini söylemiş ve Yahya Hoca tarafından bu isteği kabul edilmiştir (Turdi 2002: 361). Apak Hoca gömülene kadar bu kabristanın adı Mazari Şahan olarak kalmış, Apak Hoca'nın ölüp babasının ayak ucuna gömülmesiyle Yahya Hoca (Han Hoca) (Niyaz 1989: 244), bu mezarı görkemli kubbe içine almış ve bu kubbenin üstüne Farsça "*Apak Hoca; Allah'ın âşığı idi, yalnızca*

geçmişlerdir⁷⁷ (Hacı 1993: 262, Turdi 2002: 61). Çungar askerleri; bütün evleri yakmış, önüne çıkan herkesi öldürmüş, sokakları kan kokularıyla kaplı hâle getirmişlerdir (Turdi 2002: 89). Yüz altmış dört yıl hüküm süren Seidiye Hanlığı'nın topraklarında artık Hocalar Dönemi⁷⁸ başlamıştır (Zişyav 1987: 750-751, Hacı 1993: 262, Türkeş Günay 2012: 446, Gömeç 2015: 184, Tekinoğlu 2017: 391).

Muhammed Emin Han'ın erkek kardeşi Akbaş Han, Karadağlı hocaların desteğiyle Yarkent'te hanlığı tekrar kurduğunu ilan etmiştir. Akbaş Han⁷⁹, Hokand'dan getirdiği Danyal Hoca'yı Yarkent hanı ilan ederken İşkiye tarikatındakiler ise Ahmet Hoca'yı Kaşgar hanı ilan etmişlerdir⁸⁰ (Niyaz 1989: 259, Kurban 1995: 62, Âtuf 1998: 138, Tekinoğlu 2017: 392). Ancak Galdan Serin (Sérin / Sirin) liderliğindeki Çungarlar, Ahmet Hoca'yı mağlup etmiştir (Héyit 1992: 351). Çungarlar; Aksu, Yarkent ve Kaşgar'ı işgal ederek Ahmet Hoca⁸¹ ve Danyal Hoca'yı esir almıştır⁸². Çungarlar, esir aldıkları Danyal'ı⁸³ han kılarak Yarkent, Kaşgar, Aksu ve Hoten'i yedi yıl (1727-1735) yönetmiş, halktan yüklü miktarda vergi almıştır (Niyaz 1989: 260, Kurban 1995: 63, Osman 1987: 170, Kumru 2017: 1255). Galdan Serin, Danyal'ın ölümünden sonra Kaşgar, Yarkent, Aksu ve Hoten'i Danyal'ın oğullarının arasında bölüştürmüştür (Âtuf 1998: 141). Çungarlar tarafından Yarkent'e Hoca Cihan (Yakup⁸⁴), Kaşgar'a Hoca Yusuf, Aksu'ya Hoca Eyyup, Hoten'e Hoca Abdullah tayin edilmiştir⁸⁵ (Niyaz 1989: 260, Kurban 1995: 64, Gömeç 2015: 185, Tekinoğlu 2017: 392).

Çungar hükümdarı olan Davaçi'yi⁸⁶ tahttan indirmek için Amursana⁸⁷, çeşitli girişimlerde bulunmuştur. 1754'te Amursana altı bin kişilik ordusuyla İli'deki

maşuk idi..." (Turdi 2002: 482) yazdırmıştır. Mazari Şahan'ın adı ise Hezriti Apak Maziri / Ap'ağ Eleyhi olarak değiştirilmiştir (Niyazi 1989: 244, Kâşgarî, Turdi 2002: 481-482).

⁷⁷ Romanda Hidayetname'den alınan hadise bakıldığında Apak Hoca'nın eski müritlerini kendi safına çekip Çungarlarla iş birliği yapmaları için onları koordine etmeye çalıştığı görülmektedir. Hz. Muhammed'in sahabeye söylediği sözü, Apak Hoca şahsi çıkarları için kendi müritlerine uyarlamıştır (Yarkendi 1987: 124, Turdi 2002: 61). "*Ashabım yıldızlar gibidir, onlardan hangisine uyarsan hidayete erersin.*" (El-Beyhaki el-Medhal ilâ Kitâbi's-Sünen 152) (Kandemir 1992: 59).

⁷⁸ 1678-1755 yılları arasında kapsamaktadır. Bu süre zarfında her ne kadar hocalar hâkimmiş gibi görünse de aslında hâkimiyet Çungarların elindedir (Niyaz 1989: 239, Kurban 1995: 38, Uygur 2016: 29).

⁷⁹ Sonrasında Hindistan'a gitmiştir (Kurban 1995: 62).

⁸⁰ Danyal Hoca, Kazak Haşim Sultan'ı Yarkent'in hanı ilan etse de Haşim Sultan'ın hanlığı kısa sürmüştür (Kurban 1995: 63).

⁸¹ Ahmet Hoca'nın İli'deyken iki oğlu olmuştur. Büyük oğlu Burhaneddin, küçük oğlu Hoca Cahan'dır. Hoca Cahan, Han Hoca olarak da bilinmektedir. Tarihte büyük iki oğul, Büyük Hoca-Küçük Hoca olarak geçmektedir (Niyaz 1989: 259, Héyit 1992: 352, Âtuf 1998: 147-148).

⁸² 1700'de esir alınıp İli'ye götürülmüşlerdir (Niyaz 1989: 260).

⁸³ 1721 (Gömeç 2015: 185).

⁸⁴ Edebî mahlası Erşiy'dir (Kurban 1995: 93). Nevayi'nin Lisanü't-Tayr'ından çok etkilenen Hoca Cahan; şiirlerinde aşk, ayrılık acısı gibi konularını işlemiştir (Osman 1987: 172).

⁸⁵ Tayin edilmeleri nedeniyle han değil hâkim bey şeklinde geçmektedir (Kurban 1995: 64).

⁸⁶ Galdan Serin'in vefatından (1745) sonra Davaçi / Dabaçi lider olmuştur (Héyit 1992: 345, Kurban 1995: 64). Tavaş / Da'vacı / Davaç (Niyaz 1989: 260, Âtuf 1998: 145).

⁸⁷ Umur Sana / Ömer Sinhan (Âtuf 1998: 145).

Davaçı'ye hücum etse de başarılı olamamıştır. Sonra Amursana yirmi binden fazla askerle Çin'e sığınmış, Çin ile iş birliği yaparak -tıpkı Apak Hoca'nın Çungarlarla yaptığı iş birliği gibi- ülkesini Çin'in işgaline açık hâle getirmiştir (Kurban 1995: 39). 1755⁸⁸ yılında Çin'in Doğu Türkistan işgali başlamıştır.

SONUÇ

Uygur edebiyatının önemli isimlerinden olan Ehet Turdi'nin 2002 yılında yayımlanan Behtsiz Se'idiye romanı, tarihî bakımdan gerçekliği olan Seidiye Hanlığı'nı anlatmaktadır. Ehet Turdi, tarihî roman yazmanın sorumluluğuyla gerçeklerden kopmamıştır. Romandaki kişi, olay, mekân ve zaman; tarihî kaynaklardan da takip edilebilmektedir. Özellikle Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin "Tezkire-i Hoca Hidayitulla"sı, Şah Mehmut Coras'ın "Se'idiye Hândanlıkı Tarihiğe A'it Matêriyallar"i ve Mirhalidin Katip Kazi Şah Küçek Yarkendi'nin "Hidayet Tercimihali", Sayrami'nin "Tarihiy Eminiye"sinde bulunan verileri; yazar bazen atf yaparak bazen romandaki şahısların düşündükleri veya diyaloglar yoluyla okuyucuyla paylaşmıştır. Şah Mehmut Coras'ın "Se'idiye Hândanlıkı Tarihiğe A'it Matêriyallar" adlı eserinde belirtildiği gibi Yolvas Han'ın zalimliği, Tezkire-i Hoca Hidayitulla'da da yazdığı gibi Apak Hoca'nın 1693 yılında zehirlenerek öldürüldüğü, tarihî kaynaklarda da görüldüğü üzere Apak Hoca'nın eşi olan Bibi Möhtirem Hanım'ın yakınlarını bile gözünü kırpmadan öldürtmesinden dolayı "Cellat Hanım" şeklinde adlandırıldığı gibi bilgiler romanda detaylı şekilde işlenmiştir. Turdi, romanın olay örgüsünü kurarken hayalî unsurlara olabildiğince az yer vermiştir. Romanda kurgu olan iki unsur vardır: Romandaki şahıslar arasında geçen diyaloglar (bazen düşünceler) ve görülen rüyalar. Turdi bu iki unsuru işlerken dahi gerçeklikle bağlarını tamamen koparmamıştır. Görülen rüyaların veya yapılan konuşmaların anlatıldığı satırlara bakıldığında gerçekliğin üzerine inşa edilen kurgular görülmektedir. Hazreti İshan Kalan'ın 1542 yılında kardeşi Hoca İshak Veli tarafından zehirlenmesi tarihî kaynaklardan doğrulanan bir bilgidir. Ancak Hazreti İshan Kalan'ın oğlu olan Muhammet Yüsüf'e ölüm döşeğinde yatarken yaptığı konuşma, yazarın kurgusudur. Apak Hoca'nın 1671 yılında Se'idiye Hanlığı'nın hanı olan İsmail Han tarafından ülkeden kovulması tarihî bir gerçektir. Ancak Apak Hoca'nın gökyüzüne bakarak taklacı güvercinleri izlerken güvercinlerin huzurunu bozan bir doğanı İsmail Han'a benzetmesi Ehet Turdi'nin kurgusudur. Tarihî gerçekliği, salt bir şekilde yazmak yerine daha ilgi çekici hâle getirmek için yer yer kurguya başvurduğu örnekler çoğaltılabilmektedir.

Seid Han tarafından 1514 yılında Seidiye Hanlığı kurulmuş ve bu hanlık yüz altmış dört yıl hüküm sürmüştür. Kurucusu olan Sultan Seid Han'ın adından dolayı Seidiye Hanlığı, başkent Yarkent olması nedeniyle Yarkent Hanlığı

⁸⁸ 1755 yılı ile Yakup Bey'in hükümdar olduğu 1865 yılları arası Birinci Çin İstilasası şeklinde adlandırılmıştır (Kurban 1995: 71, Tekinoğlu 2017: 392).

şeklinde adlandırılmıştır. Seid Han'ın vefatından sonra Abdureşit Han hanlık tahtına oturmuş ve bu dönem Seidiye Hanlığı'nın ilmî, sanatsal açıdan sınıf atladığı bir süreç olmuştur. Pek çok medrese inşa edilmiştir. Mirza Heyder Köregani, Mevlana Yüsüp Kidirhan ve Haniş Amannisahan bu dönemin önemli temsilcilerindendir. Özellikle Abdukirim Han döneminde Muhammed Niyaz Yekendi, Molla Alim Yekendi ve Molla Sayım Yekendi gibi pek çok sayıda âlim, şair ve müfessir yetişmiştir.

Kasani'nin oğullarından İşan Kalan İşkiye tarikatını, Hoca İshak Veli ise İshakiye tarikatını kurmuştur. Abdukirim Han döneminde İshak Veli Semerkant'tan Kaşgar'a gelmiş, dönemin Aksu naibi Muhammed Han da dâhil olmak üzere pek çok müridi olmuştur ancak Abdukirim Han'ın fermanıyla Kaşgar'ı terk etmek zorunda bırakılmıştır. Abdukirim Han'dan sonra Muhammed Han tahta oturmuş, bu dönemde İshakiye tarikatı gücünü artırmıştır. Aynı dönemlerde İshak Veli'nin kardeşinin oğlu yani Mahdum Azam'ın torunu Muhammed Yüsuf; Kaşgar'a gelmiş, İşkiye tarikatını güçlendirmiş, müritlerini artırmıştır. Muhammed Han'ın vefatından sonra oğlu Şica'iddin Ahmet tahta oturmuştur. Şica'iddin Ahmet'in vefatından sonra boş kalan tahtın yeni sahibi, oğlu Abdulatif Han olmuş ancak kısa süre sonra vefat etmiştir.

Abdullah Han dönemi, Seidiye Hanlığı'nın eski gücüne kavuştuğu, Çungarların ağır yenilgiye uğratıldığı, Kazak ve Kırgızların hanlığa tabi kılındığı bir süreç olmuştur. Ancak yönetimin içine girebilecek kadar güçlenen İşkiye ve İshakiye tarikatları, hanlığın huzurunu kaçırmıştır. Öyle ki Abdullah Han ile oğlu Yolvas Han'ın arasını açmışlardır. Apak Hoca'nın önderliğindeki İşkiye tarikatının desteklediği Yolvas Han, Seidiye Hanlığı'nın yeni hükümdarı olmuştur. Yolvas Han'ın öldürülmesi üzerine Abdullah Han'ın kardeşi İsmail Han tahta oturmuştur. Bu dönemde Apak Hoca gücünü artırmış ve İsmail Han tarafından ülkeden kovulmuştur.

Apak Hoca önce Tibet'e giderek V. Dalay Lama ile görüşmüş, onun yönlendirmesiyle Çungarların komutanı Galdan'ın yanına gitmiştir. Seidiye Hanlığı'na karşı Çungarlarla iş birliği yapan Apak Hoca ve müritleri galip gelmiştir. Hükümdarlık tacını giyen Apak Hoca'nın mutluluğu uzun sürmemiş, tahtın yeni sahibi Muhammed Han olmuştur. Ancak Apak Hoca tekrar Galdan komutanlığındaki Çungarlardan yardım talep etmiş ve bu talep geri çevrilmemiştir. Seidiye Hanlığı'na altmış bin kişilik orduyla saldırılmış, yüz altmış dört yıllık Seidiye Hanlığı yerini Hocalar Devri'ne bırakmıştır. Artık tahtın yeni sahibi her ne kadar Apak Hoca gibi görünse de aslında Çungarlardır.

Çungar hükümdarı Davaçi'yi tahttan indirmek için Amursana -aynı Apak Hoca gibi bir tavır sergileyerek ülkesine ihanet etmiş ve düşmanla iş birliği yapmış- Çin'den yardım talep etmiş, ülkesinin Çin tarafından işgal edilmesi için âdeta çaba sarf etmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDULVAHİT KAŞGARLI, R. (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ALPARGU, M. (2011). "Türkistan Hanlıkları". *Orta Asya Türk Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 148-164.
- ALPTEKİN, E. (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ALTUNTAŞ, İ. H. (2021). *Hâceler Devri* (Hocalar / Hacegân Devri). (<https://ismailhakkialtuntas.blogspot.com> (23. 03. 2022))
- AOSİMAN, M. (2016). *Tezkire-i Hazret-i Hoca Muhammed Şerif Büzürgvâr (Çeviri Yazı, Türkiye Türkçesine Aktarma, Dizin, Sözlük ve Dil İncelemesi)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ATA, A. (2011). "Uygurca". *Uygur Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 18-31.
- ÂTİF, M. (1998). *Kaşgar Tarihi, Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi* (haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci). Kırkkale: Eysi Yayınları.
- AYUP, T. (2014). "Çin'deki Türk Lehçeleri Araştırmalarının Son Yirmi Yıllık Gelişimi Üzerine" (akt. Ercan Petek, Esra Çorbacı, Harun Bozkurt, Aylin Çakır, Guzal Narkulova, Merlen Adilov, Zhazira Tashmatova, Salih Köse, Erkan Yılmaz, Avazkhon Umarov). *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 4: 1-10.
- BARTOLD, V. V. (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. Kâzım Yaşar Koprman, Afşar İsmail Aka). Ankara: Kültür Bakanlığı-Kültür Yayınları.
- BAYTUR, E. (1992). *Kırgız Tarihinin Leksikaları*. Kırgızistan: Uçkun Yayınları.
- BEKİN, A. R. (1971). "Yakub Beğ'in Doğu Türkistan'ı Egemenliği Altına Alması". *Doğu Dilleri*, 2/2: 99-119.
- BEKİN, A. R. (1981). "Yakub Beğ'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar". *Doğu Dilleri*, 2/4: 17-37.
- BUĞRA, M. E. (1952). *Doğu Türkistan- Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*. İstanbul: Güven Yayınları.
- BENZİNG, J. (2001). "Özbek ve Yeni Uygur Edebiyatı" (çev. Mehmet Akalın). *Mehmet Akalın Dil Yazıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 449-482.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CİNŞİN, L. (2001). *Şinca'da Ötken İslam Hanlıklarının Kıskıce Tarihi* (çev. Ablet Nurdun, İmincan Seydi, Muhammetcan Mömin, Abduşükür Mehsut). Ürümcü: Şinca Helk Neşriyatı.
- CUMA, E. (2016). "Ehet Turdinin Bedi'iy Zêmini". *Tangritag Literature*, 4: 27-34.
- ÇELİK, M. B. (2012). "Seidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları". *History Studies*, 4: 65-89.
- ÇELİK, M. B. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ÇOGLAN, Y. S. (2003). *Callat Hênim (I-II)*. Ürümcü: Şinca Helk Neşriyatı.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim*. (<https://kuran.diyanet.gov.tr>)
- DOĞAN, İ. , USTA, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost Yayınları.
- EMET, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, K. (2003). *Ch'ing Hanedanı Zamanında Kâşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖKKUT, G. (2011). *Musa Sayrami'nin Tarih-i Emîniye Adlı Eseri ve Tarihî Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖMEÇ, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi* (5. baskı). Ankara: Berikan Yayınevi.
- HACI, N. H. (1993). *Yeken-Se'idiye Hanlığının Kıskıce Tarihi*. Ürümcü: Şinca Helk Neşriyatı.
- HËYİT, M. (1992). *Şinca'nın Yerlik Tarihi*. Ürümcü: Şinca Daşösi Neşriyatı.

- İSAKOV, A. (2007). *Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAFESOĞLU, İ. (2001). "IX. Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri". *Türk Dünyası El Kitabı* (C. I). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 605-611.
- KANDEMİR, Y. M. (1992). "Beyhaki". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 6). Ankara: TDV Yayınları, 58-61.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2019). "Çağdaş Uygur Edebiyatı". *Çağdaş Türk Edebiyatları II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 140-170.
- KAŞGARLI, R. (2014). "Çağdaş Uygur Edebiyatı ve Onun Geleceği". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 3: 129-145.
- KAŞGARLI, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- KAŞGARLI, S. M. (2004). *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- KOÇIN, A. (2009). "Divan Şiirinde Hz. İsa". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19: 69-104.
- KUMRU, C. (2016). *Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KUMRU, C. (2017). "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönem". *Ulakbilge*, 5/14: 1247-1267.
- KURBAN, İ. (1989). "Yeni Uygur Türkçesi Grameri". *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI/2: 243-266.
- KURBAN, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MİRZA MUHEMMED HEYDER KÖREGANİ (2007). *Tarih-i Reşidî (I-II)* (çev. Muhemmetturdi Mirza Ehmet). Ürümçi: Şıncañ Hëlķ Neşriyatı.
- MOLLA İSMETULLA BİNNİ MOLLA NEMETULLA MOCİZİ (1982). *Tevarihi Musikiyun* (haz. Enver Baytur, Hemit Tomur). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- MOLLA MUSA SAYRAMİ (1988). *Tarihîy Hemidi* (haz. Enver Baytur). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- MOLLA MUSA SAYRAMİ (2000). *Tarihîy Eminiyê* (haz. Muhemmed Zunun). Ürümçi: Şıncañ Hëlķ Neşriyatı.
- MUHEMMED SADİK KEŞKERİ (1988). *Tezkire-i Ezizan* (haz. Nicat Muhlis, Şemsidin Emet). Keşker: Keşker Uygur Neşriyatı.
- NECİP, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (3. baskı) (çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NİYAZ, İ. (1989). *Tarihtin Kıskiçe Bayanlar*. Keşker: Keşker Uygur Neşriyatı.
- OSMAN, G. (1987). *Uygur Klassik Edebiyatı Tarihidin Têzis*. Ürümçi: Şıncañ Daşo Neşriyatı.
- ÖGER, A. (2020). *Uygurların Dinî, Siyasi ve Kültür Tarihinde Derin İz Bırakan Seyyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ÖZKAN, İ. (2003). "XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevî'nin Doğum Yeri Meselesi". *Bilgi*, 26: 1-10.
- ÖZTÜRK, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* (2. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, S. (2007). *Ehet Turdi "Ay Yamğuri" Metin-İnceleme-Dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- POLAT, A. (2002). *Musa Sayrami, Tarih-i Hamidi, inceleme-metin-dizin*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SCHWARZ, H. (ed.). (1992). *An Uyghur-English Dictionary*. Washington: Western Washington University.
- SHAW, R. B. (2014) [1. Baskı 1880]. *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü* (çev. Fikret Yıldırım).

- Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞAH MEHMUT CORAS (1989). *Se'idiye Handanlığı Tarihi'ne Da'ir Matiriyallar* (çev. Hebibulla Eli). Keşker: Keşker Uygur Neşriyatı.
- TAMİR, N. (2019). *Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Târîh-i Reşidî Tercümesi Defter-i Evvel (İnceleme-metin-dizin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- TANRIDAGLI, G. (1996). *Çağdaş Uygur Romanı (20. Yüzyıl)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TASHBAYEVA, S. (2016). *Uygur Edebiyatından Bir Tezkire Örneği Tezkire-i Azizan (Transkripsiyon, Çeviri, Dizin)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TAŞTEKİN, S. (2019). "Moğolların Unutulan Tarihine Mirza Haydar Duğlat'tan Bir Katkı: Tarih-i Reşidî". *Türk Tarihi Araştırmaları*, 4: 296-322.
- TEKİN, T. (1992). "Orta Asya Türk Dilleri". *Dil Dergisi*, 5: 48-54.
- TEKİNOĞLU, H. (2017). *Uygurlar*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan) (2. baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, Ş. (1998). "Uygur Türkleri Edebiyatı". *Türk Dünyası El Kitabı* (C. IV). Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 213-228.
- TURDİ, E. (2002). *Behtsiz Se'idiye* (tarihî roman). Ürümçi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- TÜRKEŞ GÜNAY, U. (2012). *Türklerin Tarihi- Geçmişten Geleceğe-* (4. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (2013). "Velî". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 43). Ankara: TDV Yayınları, 25-28.
- UYGUR, F. (2016). "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilası". *Tarih Dergisi*, 63/1: 27-40.
- UZUN, İ. M. (2000). "İsâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 22). Ankara: TDV Yayınları, 473-475.
- WUSİMAN, P. (2018). *A. N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAKUB, A., GEYURANİ, G., ABDURAHMAN, H., KADİR, İ., NUR P., EMET, A., ABDUKADİR, E., TAHİR, A., RÊHİMCAN, A. (1990-1998). *Uygur Tilinin İzahlık Luğiti* (C. I-VI). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- YAZICI ERSOY, H. (2007). "Yeni Uygur Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri* (ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları, 357-427.
- YILDIRIM, K. (2012). "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12/1: 419-440.
- YÜSÜP, E., PALTA, T. (1990). *Uygurların Kışkıçe Tarihi*. Ürümçi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- ZİŞYAV, L. (1987). *Uygur Tarihi* (Birinci Kısım-2) (çev. Ablet Nurdun, Ehmet Ruzi, Ehmetcan Mömin). Pekin: Milletler Neşriyatı.